

Praktisch burgerschap

Burgerschapsvorming in het praktijkonderwijs

SLO • nationaal expertisecentrum voor leerplanontwikkeling

slo

Praktisch burgerschap

Burgerschapsvorming
in het praktijkonderwijs

Colofon

© 2006 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Editor: I. Berlet

Redactie: R. Leverink

Ontwerp: Axis Media-ontwerpers Enschede

Fotografie: Cees Elzenga fotografie, Enschede

Met dank aan: de veldadviesgroep onder leiding van de veldadviseur Jos Vink

Voor informatie: SLO, Stichting Leerplanontwikkeling
Marian Nijhuis
Postbus 2041, 7500 CA Enschede
Telefoon (053) 4840 336
<http://www.slo.nl>
m.nijhuis@slo.nl

Inhoudsopgave

1.Inleiding	6
1.1 Aanleiding	7
1.2 SLO leerplankader voor het funderend onderwijs	7
1.3 Uitwerking gericht op praktijkonderwijs	7
1.4 Centrale vragen	8
1.5 Leeswijzer	8
2.Burgerschap – van wetstekst naar leerinhouden	10
2.1 De bedoeling van de wet	11
2.2 Burgerschapscompetenties in de sector BVE	12
2.3 Burgerschap volgens het leerplankader van de SLO	13
2.4 Democratie	14
2.5 Participatie	17
2.6 Identiteit	19
3.Kenmerken van praktijkonderwijs en de relatie met burgerschap	22
3.1 Doelgroep	23
3.2 Wettelijke taken	24
3.3 Basisvisie en pedagogische opdracht	24
3.4 Praktijkonderwijs en burgerschapscompetenties	25
3.5 Burgerschap en vormingsgebieden	28
4.Leerplankeuzes voor burgerschap in PrO	32
4.1 Ruimte en rekenschap	33
4.2 Doel en competenties	33
4.3 Inhouden	36
4.4 Leeractiviteiten, leerervaringen	36
4.5 Docentrollen en taken	37
4.6 Materialen en bronnen	38
4.7 Groepeeringsvormen	38
4.8 Tijd	39
4.9 Plaats	39
4.10 Beoordeling	39

5.	Speerpunten voor ontwikkeling	40
5.1	Ontwikkelingen tot nu toe	41
5.2	Vragen	41
5.3	Speerpunten	42
	Bijlagen:	44
A	Kader voor leerlijn 'burgerschap in het praktijkonderwijs'	44
B	Toelichting bij het boommodel	56
C	Overzicht onderwijseenheden Cultuur en maatschappij	60
D	Bronnen	62

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Sinds februari 2006 zijn scholen voor primair, voortgezet en speciaal onderwijs wettelijk verplicht aandacht te besteden aan 'actief burgerschap en sociale integratie'. Centraal staat daarbij "de bereidheid en het vermogen om deel uit te maken van de gemeenschap en om er een actieve bijdrage aan te leveren."¹

Op de vraag wat hier precies wel en niet mee bedoeld wordt, gaat de overheid niet uitvoerig in. Het is de bedoeling dat scholen daar gaandeweg zelf invulling aan geven.

1.2 SLO leerplankader voor het funderend onderwijs

Om hiervoor een kader aan te reiken, heeft Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) in maart 2006 een verkennende nota uitgebracht onder de titel "Een basis voor burgerschap". Deze nota bevat een leerplankader voor het funderend onderwijs, dus primair onderwijs en (onderbouw) voortgezet onderwijs. Dat leerplankader is ontwikkeld op basis van vele bronnen: een analyse van nationaal en internationaal onderwijsbeleid, visies van wetenschappers en publicaties van adviesorganen, zoals de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en de Onderwijsraad.

In discussie- en adviesrondes hebben zich meerdere panels uitgesproken, waaronder twee panels van 'praktijkmensen' uit primair en voortgezet onderwijs.

De bedoeling van de nota "Een basis voor burgerschap" is het stimuleren van de dialoog over doel, inhoud en didactiek van burgerschapsvorming.

Het inhoudsvoorstel voor burgerschap in het praktijkonderwijs, zoals gepresenteerd in de voor u liggende publicatie, is voor een groot deel gebaseerd op deze nota.

1.3 Uitwerking gericht op praktijkonderwijs

Een specifieke uitwerking van burgerschapsvorming voor praktijkonderwijs is wenselijk om de volgende redenen:

- De doelgroep van het praktijkonderwijs bestaat uit jongeren tussen de 12 en ca. 18 jaar, die op grond van cognitieve en/of sociaal-emotionele beperkingen niet in staat worden geacht een diploma in een van de leerwegen van het vmbo te kunnen behalen, zelfs niet met intensieve extra begeleiding. Kortom: PrO is er voor kwetsbare jongeren in de moeilijke ontwikkelingsfases van prepuberteit naar adolescentie. Bij de uitwerking van burgerschapsvorming dient rekening gehouden te worden met de kenmerken van deze doelgroep.

¹MOCW, *memorie van toelichting*, 2005

- Naast de taak om brede persoonlijke- en burgerschapsvorming te bieden, heeft het praktijkonderwijs ook de taak leerlingen toe te leiden naar de (regionale) arbeidsmarkt. Dat is een verschil met ander funderend onderwijs, zoals het reguliere VO. Vandaar dat er voor het praktijkonderwijs nadrukkelijker kan worden geleund op de ontwikkeling van burgerschapsvorming in de sector BVE; vandaar ook dat hier en daar specifieke accenten gezet worden om tot een passend 'leerplankader' voor burgerschapsvorming in het praktijkonderwijs te komen.

Met deze uitwerking willen we handreikingen bieden aan schoolbeleidsmakers, (midden)managers en onderwijsinhoudelijke coördinatoren op scholen/afdelingen voor PrO (en eventueel VSO gericht op arbeidstoeleiding). Met deze handreikingen kunnen zij de ontwikkeling van burgerschapsvorming op de eigen school/scholen stimuleren, richting geven en monitoren.

Uiteindelijk resultaat moet zijn dat de leerlingen (ook) op school burgerschapscompetenties ontwikkelen.

Ook willen we handreikingen bieden aan ontwikkelaars van lesmateriaal en methodieken, gericht op invulling en uitwerking van burgerschapsvorming in PrO.

1.4 Centrale vragen

In deze publicatie worden de volgende vragen behandeld:

- Wat zegt de wet over burgerschap? Welke begrippen staan centraal? Welke invulling kan het praktijkonderwijs aan burgerschap geven?
- Hoe kunnen deze begrippen hanteerbaar worden gemaakt voor scholen?
- Hoe sluit dat aan bij het huidige curriculum voor het praktijkonderwijs?

1.5 Leeswijzer

Deze publicatie is verder als volgt opgebouwd:

In hoofdstuk 2 komen aan de orde:

- een uitdieping van het begrip burgerschap zoals bedoeld in de wet;
- een ordening in drie domeinen: democratie, participatie en identiteit;
- bij hoofdstuk 2 hoort bijlage A: een inhoudsvoorstel, gebaseerd op de drie domeinen en op het onderwijsmodel voor het praktijkonderwijs (boom- en vliegermodel). Tegelijk richt het inhoudsvoorstel zich op geleidelijke en gefaseerde ontwikkeling van burgerschapscompetenties in praktijkonderwijs.

In hoofdstuk 3 worden de kenmerken van praktijkonderwijs besproken, en de relatie daarvan met de ontwikkeling van burgerschapscompetenties.

Hoofdstuk 4 gaat in op de vraag hoe de school de eigen visie op burgerschapsvorming naar voren kan laten komen bij de invulling van ‘actief burgerschap en sociale integratie’. Ook laten we zien hoe dit aansluit bij de huidige stand van zaken in het praktijkonderwijs. Ten slotte worden in hoofdstuk 5 speerpunten voor ontwikkeling op korte en middellange termijn aangegeven.

Lezers die op zoek zijn naar verdieping van inzicht in het concept burgerschap en naar meer informatie over de achtergronden van het Nederlands en Europees (onderwijs)beleid ten aanzien van burgerschapsvorming, kunnen te rade gaan bij de bovengenoemde nota “Een basis voor burgerschap”².

² zie www.slo.nl/burgerschap

2. Burgerschap – van wets- tekst naar leerinhouden

2.1 De bedoeling van de wet

“Burgerschap en sociale integratie” zijn in februari 2006 opgenomen in de wet op het primair onderwijs (artikel 8), de wet op de expertisecentra (artikel 11) en in de wet op het voortgezet onderwijs (artikel 17). In deze wetten is de volgende zinsnede opgenomen:

“Het onderwijs is mede gericht op de bevordering van actief burgerschap en sociale integratie.”

Uit de toelichting (Memorie van Toelichting, Min. OCW 2005) blijkt dat de overheid betrokkenheid en sociale binding van leerlingen centraal stelt in burgerschapsvorming. De sociale binding in de samenleving moet niet verder afnemen, maar juist weer gaan toenemen.

actief burgerschap

Met de term actief burgerschap wordt in de wet bedoeld:

de bereidheid en het vermogen (van burgers) om deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren.

sociale integratie

Onder sociale integratie verstaat de minister:

deelname van burgers aan de samenleving, in de vorm van sociale participatie, deelname aan de maatschappij en haar instituties en bekendheid met en betrokkenheid bij uitingen van de Nederlandse cultuur.

Europees burgerschap

De minister wijst ook op de Europese eenwording, die vraagt om een vorm van Europees burgerschap, met de bijbehorende rechten en plichten.

Waar de minister spreekt over de samenleving en de gemeenschap, gaat het dus over de Nederlandse en de Europese samenleving.

Alert zijn op radicalisering

Ook vraagt de minister alert te zijn op de ondermijnende werking van radicalisering en het ontsporen van leerlingen. Van scholen wordt een adequate, preventieve aanpak gevraagd. Dit onderstreept het belang van de wetswijziging.

Kennismaking en ontmoeting

Ten slotte geeft de minister aan dat het onderwijs **een bijdrage** kan leveren aan burgerschapsvorming, maar het onderwijs doet dit **niet alléén of geïsoleerd**.

Het onderwijs zoekt partners en bondgenoten, in de eerste plaats het gezin. Als uitgangspunt geldt daarom dat scholen manieren zoeken om **ouders en de omgeving van de school te betrekken in hun aanpak**. Het belang van kennismaking en ontmoeting wordt sterk benadrukt. Het gaat hierbij om het kennismaken met de samenleving en de ontmoeting van kinderen van verschillende afkomst.

Samengevat:

Met de bovengenoemde wetwijziging draagt de overheid scholen op om ernaar te streven

- bij leerlingen de bereidheid en het vermogen te (doen) ontwikkelen om 'deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren';
- de sociale binding in de samenleving te versterken door het stimuleren van deelname (participatie) aan de samenleving;
- de bekendheid met en betrokkenheid bij uitingen van de Nederlandse cultuur te vergroten;
- de samenwerking tussen school en omgeving te bevorderen, met het doel kennismaking met de samenleving en ontmoeting tussen mensen van verschillende afkomst mogelijk te maken.
- burgerschapsvorming tevens te richten op Europees burgerschap;
- alert te zijn op radicalisering en ontsporing, preventief op te treden;

Daarmee geeft de wet een kader aan. De invulling wordt overgelaten aan de scholen zelf. Scholen krijgen de ruimte om te kiezen voor eigen invullingen, gebaseerd op de kenmerken van de schoolpopulatie, de eigen visie/identiteit, en de mogelijkheden die de maatschappelijke schoolomgeving biedt.

2.2 Burgerschapscompetenties in de sector BVE

Ruim voordat burgerschapsvorming een wettelijke taak van primair en voortgezet onderwijs werd, was in de sector beroepsopleidingen en volwasseneneducatie (BVE) al de ontwikkeling gestart van een zogenaamd 'Brondocument Leren en Burgerschap'³. De arbeids- (of beroeps)voorbereidende taak is een *gemeenschappelijk kenmerk* van beroepsopleidingen en praktijkonderwijs. Daarom zijn de burgerschapscompetenties die voor de BVE sector worden omschreven, deels ook relevant voor het praktijkonderwijs. Voor de sector BVE worden de volgende domeinen onderscheiden (versie 2004):

1. politiek

- kiezen: meningsvorming over politiek relevante onderwerpen op lokaal, regionaal, nationaal en Europees niveau;
- formele en informele participatie in politieke besluitvorming en beleidsbeïnvloeding, in de directe omgeving (buurt, werk) en rond concrete thema's (milieu, volksgezondheid, veiligheid);
- het omgaan met en benutten van instanties en regelingen;

³ Brondocument Leren en Burgerschap, COLO 2004

2. economisch

- arbeidsmarkt: verantwoordelijkheid voor eigen arbeidsmarktpositie;
- arbeidsverhoudingen: participatie en medezeggenschap;
- beroep: ethiek, milieu, fraudebestrijding
- rol als consument: kritisch, bewust consumeren.

3. cultureel

- participeren in de pluriforme en multiculturele samenleving op nationaal en Europees niveau; met respect voor de eigenheid van (elkaars) culturele verbanden

4. sociaal

- verantwoord functioneren op het publiek/private raakvlak
- in de woon- en leefomgeving (buurtetiquette, verkeer, ontspanning)
- bij de organisatie van zorg.

We zien dat de burgerschapsvorming in de sector BVE gericht is op het functioneren van (jong)volwassenen, met name in het publieke domein en/of als deelnemer aan de arbeidsmarkt. De (jong)volwassene wordt benaderd in de rol van kiezer, gebruiker van instanties en consument en hij wordt beschouwd als verantwoordelijke voor de eigen positie op de arbeidsmarkt.

Aan de definitieve documenten voor burgerschapscompetenties en de omschrijvingen in de BVE wordt op dit moment nog gewerkt. Definitieve documenten worden verwacht in 2007 en zullen waarschijnlijk breed worden ingevoerd vanaf 2008. De accenten die in de tot nu toe beschikbare documenten worden gezet, kunnen echter in de huidige 'overgangsperiode' als richtinggevend worden beschouwd.

Voor het praktijkonderwijs zijn elementen daaruit, zoals hierboven genoemd, meegenomen in het inhoudsvoorstel voor burgerschap in PrO.

2.3 Burgerschap volgens het leerplankader van de SLO

In de eerder genoemde publicatie "Een basis voor burgerschap" is het begrippenpaar 'actief burgerschap' en 'sociale integratie' grondig verkend en in een brede context geplaatst. Van daaruit wordt beredeneerd dat inhouden voor de invulling van burgerschapsvorming in het funderend onderwijs voor leerlingen van 4 tot ca. 16 jaar kunnen worden geordend in drie domeinen, een ordening die ook geschikt is voor PrO:

- democratie
- participatie
- identiteit

2.4 Democratie

Het begrip 'democratie' wordt tweeledig ingevuld:

- Democratie is een politiek systeem om tot een evenwichtige machtsverdeling te komen.
- Democratie is een fundamentele houding ('democratische basishouding') en de daaruit voortvloeiende gedragingen van een persoon ('democratie als levenswijze').

De Nederlandse staat is een democratische rechtsstaat en de Nederlandse samenleving kenmerkt zich door pluriformiteit. Deze pijlers van de Nederlandse samenleving en cultuur vragen om constante aandacht en onderhoud. Immers: 'niemand wordt geboren met een democratisch gen'. (De Winter, 2006)

Het functioneren van de democratische rechtsstaat hangt af van het denken en handelen van zijn burgers. En dat wordt mede op school gevormd.

Juist voor scholen voor praktijkonderwijs is dit van belang, omdat voor veel van hun leerlingen de school de enige plek is waar zij zich kunnen oefenen in (het naleven van) democratische principes en vaardigheden. Welke zijn dat?

- *Principes van de democratische rechtsstaat*: Voorbeelden zijn gelijkheid/gelijkwaardigheid, vrijheid (van meningsuiting), rechtszekerheid, menselijke waardigheid, integriteit van het lichaam (je mag niet aan iemands lijf komen als hij dat niet wil).
- *Democratische spelregels en procedures*: Voorbeelden zijn stemrecht en stemverdeling, regels over totstandkoming van wetten; machtsverdeling.
- *Democratische vaardigheden*: Democratie vraagt om sociale en communicatieve competenties die horen bij het samenleven in een democratie. Voorbeelden zijn:
 - het voeren van een discussie of debat over (al dan niet botsende) waarden, normen en meningen;
 - op een vreedzame manier omgaan met conflicten;
 - het respecteren van minderheden en minderheidsstandpunten;
 - het erkennen dat iedere burger in principe een bijdrage kan leveren aan het 'besturen' van de samenleving.

Meningsvorming en democratisch burgerschap

Democratie gaat dus ook over het vormen van een eigen, onderbouwde mening over relevante onderwerpen en over het maken van doordachte, weloverwogen keuzes.

Om dit te kunnen doen hebben leerlingen kennis en inzicht(en) nodig.

Ook dienen ze over vaardigheden te beschikken, zoals het verwerven en verwerken van informatie, en die (kritisch) kunnen beoordelen. Dan pas kunnen zij bewust een mening vormen, keuzes maken, deze keuzes onderbouwen en inzicht krijgen in de consequenties van hun keuzes.

Betrokkenheid en verantwoordelijkheid

De 'kwaliteit' van democratie wordt groter, naarmate burgers zich meer betrokken en verantwoordelijk voelen bij de samenleving. Dat kan op verschillende niveaus tot uitdrukking komen, zoals:

- op het niveau van de school ('schoolburgerschap'),;
- op het niveau van de eigen leefomgeving (buurt, dorp, gemeente)
- op nationaal of internationaal niveau (staatsburgerschap, Europees burgerschap).

Zo'n betrokken houding ontwikkelen leerlingen door ervaringen op te doen en activiteiten uit te voeren die hen in contact brengen met 'democratie als levenswijze'. De school kan daarvoor een oefenplaats zijn:

- door het hanteren van democratische procedures in de school zelf;
- door relevante ervaringen die leerlingen buiten school opdoen, 'binnen de school te halen', door er op school over te praten en erop te reflecteren.

Al deze zaken worden niet gemakkelijk opgepikt door leerlingen van het praktijkonderwijs. Toch is het nuttig en nodig om hieraan te werken - juist in het praktijkonderwijs. Dat geldt zowel voor leerlingen, voor wie de school voor praktijkonderwijs eindonderwijs is, als ook voor leerlingen met doorstroomperspectief.

• Eindonderwijs

Veel leerlingen stromen na het praktijkonderwijs door naar de arbeidsmarkt en zullen misschien minder of zelden meer in aanraking komen met leersituaties, waarin zij deze voor hen moeilijke vaardigheden, kennis en houdingen kunnen ontwikkelen.

• Doorstroomperspectief

Een nu nog kleine, maar groeiende groep leerlingen stroomt na het praktijkonderwijs door naar de BVE, om daar zo mogelijk een kwalificatie op niveau 1 (assistentniveau) te behalen. In de nieuwe kwalificatiestructuur voor de BVE zijn burgerschapscompetenties geïntegreerd, en zullen de aspecten van economische en sociale participatie benadrukt worden. Daarom is het vanuit een doorstroom-perspectief nuttig in het praktijkonderwijs een stevige basis te leggen voor democratisch burgerschap.

Leerinhouden democratie

Kennis en inzicht (kennen)	Vaardigheden (kunnen)	Basiswaarden en -houdingen (willen, zijn)
<p>Kernwaarden (principes van de rechtsstaat)</p> <ul style="list-style-type: none"> • gelijkheidsbeginsel • vrijheidsbeginsel • mensenrechten • basiskennmerken van het rechtssysteem <p>Politiek stelsel</p> <ul style="list-style-type: none"> • machtscheiding; • scheiding van staat en religie; <p>Democratische procedures</p> <ul style="list-style-type: none"> • spelregels van democratische besluitvorming • meerderheid, minderheid • parlementaire democratie • Europese Unie <p>Beïnvloeding</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rol van internet • Rol van TV en kranten <p>De verzorgingsstaat</p> <ul style="list-style-type: none"> • collectieve voorzieningen 	<p>Informatie verwerken</p> <ul style="list-style-type: none"> - Verwerven, verwerken en beoordelen van informatie o.a. uit (digitale) media - Onderscheid kunnen maken tussen feiten en meningen <p>Hanteren van democratische spelregels</p> <ul style="list-style-type: none"> - democratische spelregels gebruiken en respecteren <p>Meningsvorming</p> <ul style="list-style-type: none"> - mening kunnen vormen op basis van argumenten - mening adequaat kunnen uiten - kunnen deelnemen aan discussie en debat - mening om kunnen zetten in gedrag <p>Mediawijsheid</p> <ul style="list-style-type: none"> - bewust (en veilig) gebruik van (nieuwe) media <p>Conflicthantering</p> <ul style="list-style-type: none"> - conflicten beslechten op een vreedzame manier <p>Belangen behartigen</p> <ul style="list-style-type: none"> - vergelijken van individuele belangen, belangen van specifieke groepen en collectieve belangen <p>Voorzieningen gebruiken</p> <ul style="list-style-type: none"> - Correct gebruik maken van collectieve voorzieningen 	<p>Respect en wederkerigheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • respect voor en naleven van de kernwaarden van democratische rechtsstaat • respect voor andere dan de eigen waarden en opvattingen <p>Vertrouwen en solidariteit</p> <ul style="list-style-type: none"> • vertrouwen in democratische instituties • solidariteit <p>Betrokkenheid en verantwoordelijkheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • betrokkenheid bij de samenleving (op verschillende niveaus) • medeverantwoordelijkheid willen dragen voor de samenleving

2.5 Participatie

De minister omschrijft burgerschap als 'de bereidheid en het vermogen deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren'. Meedoen, participatie, staat centraal in het overheidsbeleid.

Participatie kan zich afspelen op verschillende niveaus: klas, school, vereniging, geloofs-gemeenschap, wijk, stad, regionaal, landelijk, Europees, wereldwijd. Meedoen kan ook gericht zijn op meerdere gebieden: sociaal, cultureel, economisch, politiek.

Participatie kent ook oplopende niveaus:

- meedoen aan activiteiten die anderen organiseren;
- zelf organiseren van activiteiten;
- initiatief nemen om een activiteit op te starten.

Hoe stimuleer je als school de bereidheid van jongeren om een bijdrage te leveren aan de gemeenschap? En welke gemeenschap heb je dan op het oog?

Voorwaarde: erbij mogen horen

Deze bereidheid ontwikkelt de jongere onder voorwaarde dat de gemeenschap ook uitstraalt dat hij welkom is. Dat hij erbij hoort. Veel jongeren van het praktijkonderwijs ervaren echter dat zij (actief of passief) worden uitgesloten. Het kost jongeren van het praktijkonderwijs soms veel moeite om erbij te mogen horen. Soms kunnen ze zich bijvoorbeeld maar moeilijk handhaven in een club, in een sportteam, in een groep collega's, op het werk. Dat komt omdat deze jongeren niet automatisch kunnen inschatten wat er in de betreffende groep van hen verwacht wordt of omdat zij soms (net iets) afwijkend gedrag vertonen. Hiervoor worden zij 'gestraft' met uitsluiting. Zeker leerlingen van het PrO moeten leren adequaat om te gaan met uitsluiting en hoe deze te doorbreken.

Voorwaarde: succeservaringen

Om uitsluiting te kunnen doorbreken, heeft de jongere een positief zelfbeeld, zelfvertrouwen en gevoel voor eigenwaarde nodig. Dit ontwikkelt hij door succeservaringen op te doen. Hoe beter de school voor praktijkonderwijs erin slaagt leerlingen succeservaringen met participatie te laten opdoen, des te sterker zullen de leerlingen in hun schoenen staan. Het is de kunst om samen met de leerling na te gaan wat voor hem succeservaringen zijn en hoe die kunnen worden bereikt.

Bij de eigen koersbepaling rondom het domein participatie en bij het inpassen daarvan in leertrajecten op maat van de leerling(en) kunnen scholen zichzelf de volgende vragen stellen:

- aan welke gemeenschap wil/kan/mag deze jongere een bijdrage leveren?
- welke bijdrage komt in aanmerking, gezien de ontwikkelvraag en het potentieel van deze jongere?
- welke competenties heeft de jongere daarvoor nodig en hoe kan hij die ontwikkelen?

Leerinhouden participatie

Kennis en inzicht (kennen)	Vaardigheden (kunnen)	Basiswaarden en -houdingen (willen, zijn)
<p>Sociale en culturele participatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • kennis van de culturele kaart in de eigen woonomgeving (sport, ontspanning, cultuur) • Inzicht in eigen wensen en mogelijkheden om hieraan mee te doen • kennis van de sociale kaart (voorzieningen, gebruik, etc.) • bestaan en werking webcommunities • kennis van normen en omgangsvormen in de publieke ruimte (fysiek en virtueel) • kennis over (vormen van) inspraak en medezeggenschap (school, club, stage, toekomstig werk, maatschappij) 	<p>Communicatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sociaal-communicatieve vaardigheden, gericht op participatie en inspraak; • Omgaan met verschillende belangen; • Kansen zien en gebruiken <p>Gebruik voorzieningen</p> <ul style="list-style-type: none"> • gebruik kunnen maken van mogelijkheden voor sport, ontspanning, cultuur in de eigen leefomgeving • oplossingsgericht kunnen denken en handelen • Plannen en organiseren; <p>Normen hanteren</p> <ul style="list-style-type: none"> • gepast gedrag in de openbare en virtuele ruimte 	<p>Respect en wederkerigheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bestrijden van uitsluiting en discriminatie • weerstand bieden bij ervaren discriminatie en uitsluiting <p>Betrokkenheid en verantwoordelijkheid voor sociale, fysieke en virtuele omgeving</p> <ul style="list-style-type: none"> • hanteren van algemeen aanvaarde normen • erbij willen horen • invloed willen uitoefenen • een rol willen spelen in de gemeenschap • bereid zijn tot initiatief nemen • zelfvertrouwen
<p>Economische participatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • inzicht in de eigen wensen en mogelijkheden op de arbeidsmarkt, cq. vervolgopleiding • inzicht in de rol als consument 	<p>Economische participatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • de eigen mogelijkheden op de arbeidsmarkt cq. vervolgopleidingen verkennen • als consument bewuste keuzes kunnen maken 	<p>Economische participatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • verantwoordelijkheid willen nemen voor eigen loopbaan • verantwoordelijkheid willen nemen voor keuzes als consumentwillen dragen voor de samenleving

2.6 Identiteit

De Nederlandse democratische en open samenleving doet een sterk beroep op de eigen verantwoordelijkheid. Er wordt verwacht dat iedere burger de regie neemt over het ontwikkelen van de eigen identiteit. De jongere ontwikkelt zijn identiteit in wisselwerking met de (sociale) omgeving.

Identiteitsontwikkeling heeft een relatie met

- zelfbeeldontwikkeling: wie ben ik, hoe zie ik mezelf, hoe kijken anderen naar mij?
- levensbeschouwelijke ontwikkeling: in welke religie of levensbeschouwing groei ik op en wat zegt dit over mijn plaats in de wereld en in het leven?
- de vorming van waardenpatronen en de ontwikkeling van moreel oordeelsvermogen: wat vind ik waarde(n)vol en hoe laat ik dat zien in mijn gedrag? Waarop is mijn oordeel over anderen gebaseerd?
- de ontwikkeling van het geweten.

Identiteitsontwikkeling leidt tot ontwikkeling van eigen maatstaven en richtlijnen.

De jongere staat voor de uitdaging om de eigen maatstaven in balans te brengen met de verwachtingen die de omgeving stelt.

Wisselwerking

Er is een constante wisselwerking tussen de identiteit van een persoon en de relatie met de sociale omgeving. De identiteit van een jongere wordt gevormd in de relatie met anderen. Andersom geldt ook: de identiteit van de jongere is bepalend voor de manier waarop hij de omgeving waarneemt.

Sociaal-communicatieve vaardigheden zijn nodig om deel te kunnen nemen aan de dialoog met anderen, bijvoorbeeld over aspecten van de eigen identiteit.

Pluriforme omgeving

De sociale omgeving in Nederland waarin identiteitsontwikkeling zich afspeelt, is in toenemende mate pluriform. Dit vereist een continu proces van zelfreflectie en positionering. 'Wie ben ik en waar wil ik bijhoren?' Identiteiten zijn dan ook veranderlijk.

Bovendien maken mensen deel uit van meerdere gemeenschappen en kunnen ze zich verbonden voelen met datgene wat in die gemeenschappen belangrijk wordt gevonden. Voor sommige jongeren in het praktijkonderwijs, met name allochtone jongeren, betekent dit dat zij moeten leren leven met meerdere en verschillende waardensystemen. Door de sterk pluriforme omgeving waarin zij opgroeien, zal hun identiteitsontwikkeling zeer complex zijn en veel vragen van henzelf en hun (school)omgeving.

Leren leven in verschillende culturen

Daarbij kunnen veel jongeren tegen grenzen aanlopen als deze gemeenschappen te zeer van elkaar afwijken en te verschillende eisen stellen. Dit vraagt veel inlevingsvermogen, flexibiliteit en kennis van de jongere en zijn omgeving. Ook moet de jongere de verantwoordelijkheid nemen om op een kritische manier te kijken naar de verschillende gemeenschappen en het eigen gedrag. Waarop is de loyaliteit gericht? Hoe is de loyaliteit verdeeld? De jongere zal dan ook een balans moeten vinden tussen enerzijds het leven volgens eigen waarden en normen, en anderzijds de grenzen en beïnvloeding van de omgeving. Dit kan onzekerheid en spanningen met zich mee brengen. Jongeren moeten leren omgaan met deze onzekerheden en spanningen.

Voor het praktijkonderwijs ligt hier een zware opvoedingstaak, om verschillende redenen.

- Zonder te stigmatiseren of in vooroordelen te vervallen, constateren docenten in de praktijk dat veel van hun leerlingen gemakkelijk te beïnvloeden zijn, onder anderen door leeftijdgenoten die 'hoger in de pikorde staan'. Het werken aan de ontwikkeling van een eigen waardenpatroon is voor deze jongeren een grote uitdaging.
- Daarnaast blijken weinig jongeren in het praktijkonderwijs van huis uit te worden gestimuleerd om op onderzoek uit te gaan; om de levenswijze en cultuur van een andere dan de eigen groep of gemeenschap te exploreren. Dat betekent dat veel van zulke ervaringen door en vanuit de school moeten worden geïnitieerd.

Leerinhouden identiteit

Kennis en inzicht (kennen)	Vaardigheden (kunnen)	Basiswaarden en -houdingen (willen, zijn)
<p>Cultuur</p> <ul style="list-style-type: none"> • kenmerken van de eigen cultuur • kenmerken van andere culturen dan de eigen cultuur • wat is subcultuur? <p>Pluriformiteit</p> <ul style="list-style-type: none"> • individualisme vs. groeps-identiteit • diversiteit in Nederland • globalisering, regionalisering en nationale identiteit <p>Integratie</p> <ul style="list-style-type: none"> • wat is integratie? • identiteit en integratie • wat is meervoudige loyaliteit? <p>Geestelijke stromingen</p> <ul style="list-style-type: none"> • kenmerken van religieuze en levensbeschouwelijke stromingen 	<p>Cultuur</p> <ul style="list-style-type: none"> • adequaat kunnen omgaan met (grenzen van) vrijheden • keuzes kunnen maken vanuit eigen ethisch kader • vanuit de eigen identiteit een bijdrage leveren aan de omgeving • kunnen omgaan met groepsdruk <p>Pluriformiteit</p> <ul style="list-style-type: none"> • kunnen wisselen van perspectief • eigen identiteit en opvattingen in balans brengen met eisen van de samenleving • reflecteren op eigen standpunt en gedrag • vergelijken van opvattingen • in dialoog met anderen de eigen opvattingen ontwikkelen • kunnen omgaan met diversiteit 	<p>Respect en wederkerigheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • zelfwaardering • erkennen van gelijkwaardigheid van alle culturen en mensen; • erkennen van verschillende waarden en opvattingen • verdraagzaamheid • openstaan voor ontmoeting met andersdenkenden • empathie

Voor de drie domeinen democratie, participatie en identiteit zijn bovenstaande voorstellen voor leerinhouden verder uitgewerkt, gefaseerd en toegesneden op het onderwijsmodel en de basisvisie voor het praktijkonderwijs.

Deze uitwerkingen kunt u vinden in bijlage A.

3. Kenmerken van praktijk- onderwijs en de relatie met burgerschap

Praktijkonderwijs valt sinds 1 augustus 2002 volledig onder de Wet op het Voortgezet onderwijs. Voordien was het een vorm van speciaal (voortgezet) onderwijs en viel het onder de zogenaamde Interimwet speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs.

3.1 Doelgroep

De doelgroep van het Praktijkonderwijs bestaat uit jongeren van ca. 12 tot 18 jaar.

Deze jongeren worden op grond van cognitieve en/of sociaal-emotionele beperkingen niet in staat geacht een diploma in een van de leerwegen van het vmbo te kunnen behalen, zelfs niet met intensieve extra begeleiding.

De toelaatbaarheid tot het praktijkonderwijs wordt bepaald door onafhankelijke Regionale Verwijzings Commissies, met behulp van landelijk vastgestelde criteria. De belangrijkste criteria zijn: een IQ tussen de 60 en 75 á 80; in combinatie met een structurele leerachterstand van minimaal 3 jaar bij (begrijpend) lezen en (inzichtelijk) rekenen.

Veel jongeren in het praktijkonderwijs in - met name - de grote en middelgrote steden zijn van allochtone afkomst. De percentages daar variëren van 25% tot ruim 90%.

In kleinere gemeenten en op het platteland is het percentage allochtonen in het praktijkonderwijs veel lager, ongeveer 10 %.

Praktijkonderwijs is er voor kwetsbare leerlingen in een moeilijke ontwikkelingsfase.

Oorzaken voor de grote leerachterstand liggen vaak op het vlak van vertraagde of moeizame input, verwerking en output van informatie door de hersenen. Dat betekent:

- leerlingen kunnen per tijdseenheid minder lesstof opnemen dan leeftijdgenoten;
- de stof beklift niet gemakkelijk, meermaals herhalen is nodig;
- leerlingen hebben behoefte aan input via meerdere zintuigen (multi channel);
- leerlingen hebben behoefte aan instructie op concreet niveau; abstracte begrippen worden moeilijk begrepen en/of geïntegreerd in een bestaand begrippenkader;
- transfer van kennis en vaardigheden naar een nieuwe situatie treedt niet makkelijk op, dus is er extra tijd en aandacht nodig voor het 'wendbaar' en toepasbaar maken ervan;
- de spanningsboog voor aandacht is vaak kort.

Bovendien hebben leerlingen in hun (onderwijs)verleden vaak negatieve ervaringen of faalervaringen opgedaan. Het mee (mogen) doen in een groep is voor hen niet vanzelfsprekend. Stimulering tot 'meedoen' zal veelal op school georganiseerd moeten worden. Met deze kenmerken moet bij de invulling van burgerschapsvorming terdege rekening gehouden worden.

3.2 Wettelijke taken

Het praktijkonderwijs heeft als wettelijke taken:

- het bieden van een brede persoonlijke vorming en aangepast theoretisch onderwijs; in het dagelijks taalgebruik wordt dit 'aangepaste basisvorming' genoemd;
- het toeleiden van de leerlingen naar een plaats op de regionale arbeidsmarkt.

Volgens het Inrichtingsbesluit W.V.O. artikel 25 A omvat het praktijkonderwijs ten minste onderwijs in de Nederlandse taal, rekenen/wiskunde, informatiekunde en lichamelijke opvoeding, evenals vakken waarvan is vastgesteld dat deze van belang zijn voor het uitoefenen van functies op de (regionale) arbeidsmarkt.

Sinds februari 2006 komt hier een wettelijke taak bij, namelijk

- "Het onderwijs is mede gericht op de bevordering van actief burgerschap en sociale integratie."

Het wettelijk kader biedt scholen voor praktijkonderwijs veel vrijheid om hun onderwijsaanbod in te vullen. De verschillen tussen scholen zijn dan ook groot, maar er ontstaat ook steeds meer consensus over de basisvisie en missie van het praktijkonderwijs als geheel.

3.3 Basisvisie en pedagogische opdracht

Het praktijkonderwijs heeft zich in de afgelopen jaren sterk ontwikkeld, onder andere door een hoge organisatiegraad van het scholenveld en door aansturing en regie vanuit de Vereniging Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs en de Referentiegroep Praktijkonderwijs in de Steigers. Op grond van de krachtige ontwikkeling zijn de missie en visie in 2005 'doorontwikkeld' en naar de toekomst toe bijgesteld in een richtinggevende publicatie⁴. Enkele hoofdpunten daaruit zijn:

Visie

Niet de leerstof, maar de jongere en zijn loopbaan staan centraal.

Het onderwijs speelt flexibel in op de verschillen tussen leerlingen.

De motivatie en de ontwikkelvraag van de leerling zijn sturend.

Op basis van die vraag en het potentieel van de jongere arrangeert de docent samen met de leerling en instanties rondom de school leer- en ontwikkelingstrajecten.

Pedagogische opdracht en missie

Het praktijkonderwijs heeft de opdracht zijn leerlingen voor te bereiden op een zelfstandige deelname aan de maatschappij en aan het arbeidsproces. Echter: er ligt een spanningsveld tussen de eisen die dit zelfstandig

⁴Perspectief voor het Praktijkonderwijs - de netwerkschool' (dit is een eenmalige gezamenlijke uitgave van de Referentiegroep Praktijkonderwijs in de Steigers en Praktijknet, december 2005)

functioneren als burger en werknemer stelt en de ontwikkelingsmogelijkheden van de individuele leerling. De pedagogische opdracht van het praktijkonderwijs ligt in het overbruggen van dit spanningsveld. Daartoe werkt de school aan:

- het integreren van onderwijs en begeleiding cq. zorg binnen en buiten de school
 - het scheppen van krachtige en levensechte (leer)omgevingen (deze zijn afgestemd op de jonge mens met ruimte voor persoonlijke ontwikkeling, het aanleren van algemene competenties gericht op het zelfstandig functioneren in de maatschappij en specifieke competenties gericht op deelname aan het arbeidsproces)
 - het opbouwen en onderhouden van een netwerk van partners rondom de school
- De school is zich ervan bewust dat hij functioneert in een veranderende maatschappelijke context en dat hij samen met partners aan de ontwikkeling van de leerlingen bijdraagt. Daarom ontwikkelt de school voor praktijkonderwijs zich in de richting van een 'netwerkschool'.

Deze algemeen (landelijk) geformuleerde missie draagt bij aan de versterking van het praktijkonderwijs. Iedere school werkt de missie uit naar de eigen situatie en fase van ontwikkeling. De missie en visie worden visueel verduidelijkt in het zogenaamde boommodel (zie bijlage B voor een toelichting op het boommodel).

3.4 Praktijkonderwijs en burgerschapscompetenties

Ontwikkeling van praktische burgerschapscompetenties kan goed aansluiten bij het onderwijsmodel zoals weergegeven in Bijlage B. Ook kan ze worden geïntegreerd in het (basis)aanbod van het praktijkonderwijs. Om burgerschap herkenbaar te maken in dit algemene aanbod zijn echter extra accenten nodig.

Aanknopingspunten voor burgerschap per fase

Elke fase heeft bepaalde kenmerken en biedt daarmee specifieke aanknopingspunten voor de ontwikkeling van burgerschapscompetenties:

fase 1

In deze fase, de onderbouw, ligt de nadruk op brede persoonlijkheidsvorming en vooral op het ontwikkelen van algemene, sociale en communicatieve competenties. Hier kunnen leerervaringen voor burgerschap nauw bij aansluiten. Enkele voorbeelden:

- De school kan functioneren als een veilige 'oefenplaats' voor democratisch (school)burgerschap.

De school kan dat bijvoorbeeld vormgeven door het houden van klassenvergaderingen, het samen vaststellen van groepsregels, gedragscodes op school, regels voor het gebruik van internet, verdeling van taken en verantwoordelijkheden in de klas en op school, de leerlingen vertrouwd maken met (het functioneren van) de leerlingenraad, etc.

- De school kan sociale competenties mede richten op democratisch burgerschap. De school kan dat bijvoorbeeld vormgeven door kernwaarden en -beginselen van de democratische rechtsstaat concreet te maken in de dagelijkse omgang met elkaar; door aandacht te besteden aan het naleven van die kernwaarden en de consequenties van het niet naleven ervan. Voorbeelden:
 - Hoe ziet in de dagelijkse omgang de gelijk(waardig)heid tussen jongens en meisjes, mannen en vrouwen eruit?
 - Hoe ziet in de dagelijkse omgang de vrijheid van meningsuiting eruit? Zijn er grenzen?
 - Hoe ziet in de dagelijkse omgang de 'integriteit van het menselijk lichaam' eruit? Dat betekent: je mag niet aan iemand zitten als hij/zij dat niet wil. Zijn daar grenzen aan?
- De school kan stimuleren dat leerlingen discussiëren en debatteren over actuele onderwerpen die een relatie hebben met burgerschap. Het gaat dan om onderwerpen die spelen in de groep, of die te maken hebben met de schoolomgeving en de eigen leefomgeving van leerlingen. Leerlingen leren hierdoor een eigen mening te vormen en te verwoorden.
- De school kan leerlingen stimuleren tot participatie. Dat kan de school vormgeven door
 - activiteiten te organiseren die de groep/de school als gemeenschap versterken; zoals gezamenlijke maaltijden, excursies, feesten, vieringen etc.
 - activiteiten te organiseren die de leerlingen uitvoeren t.b.v. de gemeenschap (bijv. voor buurtbewoners, kinderboerderij e.d.)
 - leerlingen te stimuleren om mee te doen aan (georganiseerde) sport- en vrijetijdsactiviteiten en dus gebruik te maken van voorzieningen in hun leefomgeving.
- De school kan de identiteitsontwikkeling van leerlingen ondersteunen. Dat kan de school vormgeven door te werken aan zelfbeeldverheldering en -versterking; bijvoorbeeld door gerichte (groeps)activiteiten en door coachingsgesprekken.

fase 2

In deze fase, de middenbouw, wordt wat al bereikt is in fase 1 uitgebreid en verdiept. Dat geldt ook voor burgerschapsvorming. De school blijft de plek om te oefenen met democratisch burgerschap, meedoen aan de maatschappij te stimuleren en te werken aan identiteitsontwikkeling.

Daarnaast staat in deze fase de oriëntatie op de praktijksectoren (techniek, 'groene ruimte', economie en zorg&welzijn) centraal. Scholen geven hier verschillende invullingen aan, bijvoorbeeld schoolinterne stages, arbeidstraining en oriënterende externe stages. Burgerschapsvorming kan daarbij aansluiten door het accent te leggen op participatie,

door middel van oriënterende maatschappelijke activiteiten. Sommige scholen voor Praktijkonderwijs zijn hier al mee bezig of treffen voorbereidingen.

- **Maatschappelijke stages**

Maatschappelijke stages kunnen een vergelijkbare functie vervullen als oriënterende externe stages. Het verschil zit daarin, dat bij het terugkijken (de reflectie) op maatschappelijke stage scherper in beeld komt welke bijdrage de leerling heeft geleverd aan de gemeenschap. (zie ook fase 1, activiteiten t.b.v. de buurt).

De leerling kan de maatschappelijke stageactiviteiten vastleggen in zijn portfolio.

- **De 'sociale en culturele kaart' verkennen**

Daarnaast kunnen scholen hun leerlingen stimuleren tot verdere verkenning van culturele en maatschappelijke instellingen, clubs, verenigingen etc. Dit kan gekoppeld worden aan het stimuleren van vrijetijdsactiviteiten, maar ook aan thema's in het leergebied 'cultuur- en maatschappijoriëntatie' - of aan beide natuurlijk.

fase 3

In deze fase, de bovenbouw, lopen de meeste leerlingen externe stages gedurende 1 á 4 dagen per week. Het accent ligt op arbeidsvoorbereiding.

Leerlingen zijn steeds minder op school. Daardoor is de tijd die op school kan worden besteed aan burgerschapsvorming beperkt.

Burgerschap juist in deze fase belangrijk

Desondanks is het belangrijk om 'burgerschapsonderwerpen' in de beperkte tijd op school aan de orde te stellen, want juist nu - zo kort voor hun start in de 'maatschappij van de volwassenen' - zijn de leerlingen daar ontvankelijk voor. Ook komt het erop aan de leerlingen te laten reflecteren op de ervaringen die zij buiten school (op stage of elders) opdoen.

- Individuele coachingsgesprekken of groeps gesprekken kunnen (mede) worden gericht op de toekomstige rol als zelfstandig functionerend burger.
- Meer 'volwassen' actuele onderwerpen m.b.t politiek en (staats)burgerschap kunnen in deze fase aan de orde gesteld worden; bijvoorbeeld 'schoolverkiezingen' n.a.v. 'echte' verkiezingen.
- Scholen kunnen presentaties, discussies of debatten organiseren, bijvoorbeeld rondom het onderwerp jongerencultuur, behoren tot een groep (subcultuur), en identiteitsontwikkeling.
- Scholen kunnen leerlingen voorbereiden op hun (toekomstige) rol als ouder. Voor sommige leerlingen is deze rol dan al dichtbij, of al realiteit. Tienerzwangerschappen komen niet zelden voor.

3.5 Burgerschap en vormingsgebieden

In het praktijkonderwijs is er een tendens om niet langer 'vakgericht' maar steeds meer competentiegericht te werken. Leerlingen verwerven competenties door betekenisvolle en 'levensechte' klussen, taken of opdrachten uit te voeren. Sommige scholen voor praktijkonderwijs gaan nog verder en zijn bezig met een omslag naar vraaggestuurd leren of natuurlijk leren. Deze tendensen sluiten goed aan bij het vakoverstijgende karakter van burgerschapsvorming.

Maar hoe kan worden voorkomen dat burgerschapsvorming een grabbelton met losse activiteiten wordt, zonder dat er samenhang in kan worden aangegeven? Kunnen er lijnen worden aangegeven in leer- en vormingsgebieden, waarin burgerschapsvorming herkenbaar wordt?

In praktijkonderwijs zijn er zeker drie brede vormingsgebieden te benoemen waarin leerervaringen m.b.t. burgerschapsvorming kunnen worden geïntegreerd:

- sociale competenties;
- cultuur- en maatschappijoriëntatie;
- levensbeschouwing.

We lopen deze vormingsgebieden één voor één na.

Sociale competenties

Sociale competenties zijn onmisbaar voor het zelfstandig functioneren in de maatschappij en voor het krijgen van een baan. Werkgevers hechten er veel belang aan⁵.

Attitudevorming en ontwikkeling van sociale competenties lopen dan ook als een rode draad door het hele praktijkonderwijs. De nadruk ligt in de onderbouw op algemene sociale competenties, zoals jezelf presenteren, werkhouding, samenwerken, rekening houden met elkaar, opkomen voor jezelf, gevoelens delen, omgaan met kritiek, omgaan met ruzie, keuzes maken. Vanaf fase 2 wordt de koppeling van de sociale competenties met werken in de door de leerling gekozen sector steeds sterker. De koppeling met 'burgerschap' blijft in de huidige praktijk daarbij achter.

⁵ Massop, Imelda en K. Hagens
"Competenties praktijkonderwijs",
Rijnland Advies, Wehl, mei 2005;
Koolman-van Gurp, Ans: "Kan een jonge
kip uitgroeien tot een gans? - een onder-
zoek naar verwachtingen van bedrijven
met betrekking tot competenties van
leerlingen die het praktijkonderwijs
verlaten" Afstudeerverslag Carmel
Management Academie Hengelo,
april 2005

De sociale competenties kunnen sterker worden ingekleurd in de richting van burgerschap en integratie door (nog) gericht aandacht te besteden zaken als

- (in Nederland) algemeen aanvaarde normen voor gedrag in de publieke ruimte;
- het nemen van verantwoordelijkheid voor (het eigen) gedrag in de publieke ruimte;
- het aanspreken van anderen op gedrag in de publieke ruimte: (hoe) doe je dat?
- aanvaardbare vormen van weerbaarheid bij (ervaren) discriminatie; bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt, in de vrije tijd of in het uitgaansleven.
- het leren omgaan met verschillen in normen en waarden tussen gemeenschappen;
- het leren omgaan met meerdere loyaliteiten.

Cultuur- en maatschappijoriëntatie

Een groot deel van de PrO-scholen gebruikt bij de invulling van dit leergebied (delen van) de leerlijn Cultuur en maatschappij of gebruikt deze leerlijn als kapstok om er een eigen invulling aan te geven.

In deze leerlijn zijn 25 onderwijseenheden gedefinieerd, gegroepeerd rondom vijf hoofdthema's. In sommige van deze onderwijseenheden komen aspecten van burgerschapsvorming min of meer expliciet aan de orde. Zie bijlage C voor een overzicht over de 25 onderwijseenheden en een inschatting van het 'burgerschapsgehalte' ervan.

Andere leerbronnen voor maatschappijoriëntatie

Andere veel gebruikte leerbronnen m.b.t. maatschappijoriëntatie zijn:

- Kennisnet, waar het praktijkonderwijs een eigen leerlingensite heeft. Deze site is opgebouwd rondom de hoofdrubrieken 'wonen'; 'vrije tijd' en 'werken';
- de PrO-krant, een speciale krant voor jongeren van het praktijkonderwijs. De PrO-krant biedt een "mix aan actualiteiten, achtergrondinformatie, leuke weetjes en verhalen over leerlingen... Elke editie van de PrO-krant wordt aangevuld met een gratis lesbrief voor docenten en begeleiders."⁶ Op veel scholen wordt de PrO-krant in de klas gelezen en ingezet als aanvullend leermiddel.

Indien Kennisnet en de PrO-krant structureel aandacht besteden aan burgerschapsgerelateerde onderwerpen en discussie(vormen) in de klas, zouden ondersteunen, dan kan dat op een efficiënte manier bijdragen aan herkenbare activiteiten m.b.t. burgerschapsvorming in het praktijkonderwijs.

⁶ zie www.eenvoudigcommuniceren.nl/kranten/PrOkrant

Levensbeschouwing

Dit vormingsgebied heeft bij de ontwikkeling van het praktijkonderwijs (als sector) tot nu toe nog nauwelijks aandacht gekregen. Er is dan ook weinig zicht op de invulling ervan door scholen voor PrO.

In maart 2006 is voor het eerst specifiek op praktijkonderwijs toegesneden lesmateriaal voor levensbeschouwelijke vorming verschenen⁷.

Het materiaal bestaat uit zes modules van zes á acht lessen, gerangschikt rondom vier thema's:

voor fase 1, onderbouw

- najaarsfeesten (in verschillende culturen, onder meer het Divalifeest en Kerstmis)
- voorjaarsfeesten (onder meer Pesach en Pasen)

voor fase 2, middenbouw

- gebedshuizen en voorwerpen (van verschillende godsdiensten)

voor fase 3, bovenbouw

- rituelen (rituelen van verschillende godsdiensten bij geboorte, huwelijk en dood).

Het vertrekpunt is interconfessioneel onderwijs.

Het korte inhoudsoverzicht geeft al aan dat culturele diversiteit en het kennismaken met andere godsdiensten en culturen bij deze invulling van levensbeschouwelijke vorming centraal staan. In die zin sluit het goed aan bij aspecten van het domein

'identiteit' van burgerschapsvorming.

Over het gebruik van dit nieuwe materiaal op scholen is op dit moment nog niets bekend.

⁷ PrOmotie "Naar je zin", levensbeschouwelijke vorming, Edu 'Actief, Meppel 2006

4. Leerplankeuzes voor burgerschap in PrO

4.1 Ruimte en rekenschap

Actief burgerschap en sociale integratie raken de visie op onderwijs en maatschappij van de school. Scholen krijgen de ruimte om de eigen uitgangspunten, visie en missie centraal te stellen en van daaruit invulling te geven aan deze nieuwe wettelijke taak.

Daartegenover staat dat scholen rekenschap af moeten leggen. De wettelijke verankering van burgerschap heeft gevolgen voor het toezichtkader van de inspectie.

Voorop staat dat scholen kunnen aangeven hoe zij planmatig aan de invulling van actief burgerschap en sociale integratie willen werken. Vervolgens zullen scholen moeten aangeven, hoe zij hun plannen in praktijk brengen.

Bij dit alles gaat het onder andere om leerplancomponenten, zoals basisvisie van de school, daarvan afgeleide doelen, inhouden, didactiek, tijd, plaats en beoordeling.

In de hierna volgende paragrafen worden al deze leerplancomponenten besproken in het licht van de specifieke positie en populatie van het praktijkonderwijs.

4.2 Doel en competenties

Het algemene doel van (burgerschapsvorming in) het praktijkonderwijs is dat de jongeren competenties verwerven waarmee zij kunnen participeren in de maatschappij (wonen, vrije tijd) en op de arbeidsmarkt (werken); en dat zij de bereidheid ontwikkelen om die competenties in te zetten voor gemeenschapsbelangen.

Competenties zijn “ontwikkelbare vermogens van mensen om in specifieke situaties die kennis, vaardigheden en attitudes aan te wenden die nodig zijn om adequaat gedrag te vertonen.”

Leerlingen ontwikkelen competenties door activiteiten uit te voeren, door ervaringen op te doen, en er vervolgens op te reflecteren.

Activiteiten

Bij de ontwikkeling van burgerschapscompetenties gaat het om het uitvoeren van activiteiten zoals: meedoen aan meningsvorming, discussie, overleg, keuzes leren maken en besluiten leren nemen, ook samen met anderen.

Maar ook 'iets doen voor andere mensen' hoort hierbij.

Situaties

De specifieke situaties die relevant zijn voor PrO-leerlingen, zijn te vinden op het werk, thuis, in de vrije tijd en in de maatschappij: de publieke ruimte; openbaar vervoer; media; sociaal-culturele organisaties, sociale voorzieningen etc.

Adequaat gedrag

Adequaat gedrag wil zeggen: het meest passend in een gegeven situatie bij een gegeven activiteit of taak. Daar hoort allereerst beoordelingsvermogen bij: wat is het meest passend? Vervolgens moet de leerling beschikken over (voorwaardelijke) kennis, vaardigheden en houdingen die hij kan toepassen in de gegeven situatie.

4.2.1 Burgerschapscompetenties

Voor leerlingen van het praktijkonderwijs kunnen burgerschapscompetenties worden geformuleerd in de context van school, thuis (wonen), vrijetijdsbesteding, en werken. Daarbij kan de ordening in de drie domeinen (democratie, participatie en identiteit) herkenbaar blijven.

Burgerschapscompetenties m.b.t. democratie

De leerling is bereid en in staat om deel te nemen aan democratische processen van meningsvorming en besluitvorming;

- kan een mening vormen op basis van informatie en argumenten;
- kan daarvoor massamedia gebruiken;
- kan zijn mening verwoorden in dialoog, discussie en debat;
- kan meedoen aan besluitvorming binnen de eigen leefwereld (groep/klas, school, familie, het werk,) en de bredere samenleving;
- kan meedoen aan democratische verkiezing van vertegenwoordigers
 - in de eigen gemeenschap, groep of klas;
 - in de schoolgemeenschap (leerlingenraad);
 - op het werk (personeelsvertegenwoordiging);
 - voor gemeenteraad, provincie, Tweede Kamer, Europees parlement

De leerling is bereid en in staat om conflicten op een vreedzame manier te hanteren en te beslechten.

De leerling is bereid en in staat om hulp te accepteren bij het vreedzaam beslechten van (moeilijke) conflicten.

Burgerschapscompetenties m.b.t. participatie

De leerling is bereid en in staat een bijdrage te leveren aan de (eigen) gemeenschap; doet actief mee aan

- vrijetijdsactiviteiten en het cultureel leven in de eigen leef- en woonomgeving;
- het openbaar leven, met respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen;
- het arbeidsproces, waarbij de eigen mogelijkheden en de kansen op de regionale arbeidsmarkt optimaal worden benut.

De leerling is in staat om bij dit alles de eigen belangen op een adequate te behartigen.

Burgerschapscompetenties m.b.t. identiteit

De leerling is in staat (door middel van begeleide reflectie) een realistisch zelfbeeld te ontwikkelen.

De leerling is in staat (door middel van begeleide reflectie) een balans te vinden tussen het naleven van eigen (al dan niet groepsgebonden) waarden en normen en de algemeen aanvaarde waarden en normen in de Nederlandse maatschappij.

De leerling kan omgaan met onzekerheden en spanningen die dit eventueel met zich meebrengt.

4.2.2 Ontwikkelen van burgerschapscompetenties

Een mens ontwikkelt zulke competenties gedurende zijn hele leven, zowel binnen als buiten de school. Dit betekent enerzijds dat de school slechts ten dele verantwoordelijk is voor de vorming van een leerling. Anderzijds betekent dit dat de school gebruik kan maken van buitenschoolse leerervaringen:

- door deze ervaringen te benutten binnen de school,
- door het leren buiten de school vanuit school te sturen.

Dit sluit precies aan bij de basismissie en visie van het praktijkonderwijs en bij het 'vliegermodel' (zie boven).

- Doelen zijn het ontwikkelen van burgerschapscompetenties én de bereidheid deze in te zetten voor gemeenschapsbelangen.

4.3 Inhouden

Leerinhouden voor burgerschap zijn geordend in drie domeinen: democratie, participatie, identiteit (zie ook hoofdstuk 2 en bijlage A).

Leerinhouden voor burgerschap bevatten inzicht en kennis, vaardigheden en houdingen (weten, kunnen, willen). Alle drie zijn voorwaardelijk om adequaat te kunnen handelen.

De inhouden zijn afgestemd op leeftijd en ontwikkelingsfase van de jongeren.

In het praktijkonderwijs kunnen drie fases worden onderscheiden (zie par. 3.4 en bijlage A).

Leerinhouden met betrekking tot actief burgerschap en sociale integratie zijn voor een groot deel ingebed in of geïntegreerd met andere leer- en vormingsgebieden van het praktijkonderwijs. In het bijzonder komen hiervoor in aanmerking: sociale competenties, cultuur- en maatschappijoriëntatie, praktijk- en loopbaanoriëntatie, levensbeschouwing.

Samengevat:

- (Leer)inhouden voor burgerschap bestaan uit een mix van kennis, vaardigheden en houdingen en zijn geordend in drie domeinen: democratie, participatie, identiteit.
- Inhouden voor burgerschap zijn bij voorkeur geïntegreerd in andere vormingsgebieden voor praktijkonderwijs.
- Een gefaseerd voorstel voor leerinhouden en -activiteiten m.b.t. burgerschap in het praktijkonderwijs vindt u in bijlage A.

4.4 Leeractiviteiten, leerervaringen

Leeractiviteiten en leerervaringen zijn middelen waarmee aan de competentieontwikkeling wordt gewerkt. Leeractiviteiten vinden plaats in bepaalde, min of meer complexe situaties:

- in de klas, op school
- thuis
- in de vrije tijd
- in de bredere samenleving.

(Zie ook het schema op pagina 29: “Wat ga je doen?” / “Waar gaat het gebeuren?”).

In bijlage A zijn de leerinhouden en de leeractiviteiten en -ervaringen dan ook naast elkaar gerangschikt. Leerinhouden en leeractiviteiten zijn zo nauw mogelijk met elkaar verbonden. Bij het werken aan burgerschap(scompetenties) en sociale integratie staat centraal dat leerlingen activiteiten uitvoeren, ervaringen opdoen en daarop reflecteren. Dit proces verloopt analoog aan het verwerven van arbeidsgelateerde competenties, waarbij leerlingen (leer)taken of klussen uitvoeren en daarop reflecteren.

Dit sluit goed aan bij de boven beschreven missie van het praktijkonderwijs:

- het bieden van levensechte, krachtige leeromgevingen waarin 'leren door doen' en ervaringsgericht werken mogelijk zijn;
- de ontwikkeling tot 'netwerkschool' die samenwerkt met partners op het gebied van (jeugd)zorg, arbeidsmarkt, maar ook met culturele en maatschappelijke organisaties. Scholen die zich in deze richting ontwikkelen, werken tegelijk aan netwerkvorming met de schoolomgeving of de grotere samenleving. Zij benutten de school als gemeenschap waarin leerlingen ervaring kunnen opdoen met burgerschap.

De nadruk op leren door doen en ervaringsleren neemt niet weg dat reflectie eveneens heel belangrijk is.

Samengevat:

- (Leer)ervaringen opdoen in een levensechte leeromgeving + reflectie = competentieontwikkeling (voor burgerschap).
- Scholen die zich in deze richting willen ontwikkelen, dienen aan de randvoorwaarden hiervoor te werken: partnerschappen, netwerkvorming met instellingen in de schoolomgeving en de grotere samenleving.

4.5 Docentrollen en taken

De rol van de leerkracht of docent is heel belangrijk. De docent vervult namelijk een voorbeeldfunctie. Neem bijvoorbeeld het 'voorleven' van gelijkwaardig omgaan met elkaar, het betrekken en motiveren van mensen, het reflecteren op actuele gebeurtenissen en incidenten binnen en buiten de school.

De taak van de docent is het ontwikkelen of selecteren van opdrachten en leerervaringen voor (groepen) leerlingen waarmee zij burgerschapscompetenties kunnen ontwikkelen.

Daarnaast onderhoudt de docent contacten met de ouders, met instellingen voor (jeugd)hulpverlening, met partners en instanties in de schoolomgeving en geeft zodoende mede vorm aan de 'netwerkschool'.

Samengevat:

- De docent is voorbeeld in houding en gedrag.
- De docent ontwikkelt of selecteert opdrachten gericht op de ontwikkeling van burgerschapscompetenties.
- De docent onderhoudt contact met de sociale omgeving van de leerlingen.

4.6 Materialen en bronnen

Er bestaat voor het Praktijkonderwijs een redelijk aanbod aan leerbronnen en praktijkbeschrijvingen die gerelateerd zijn aan aspecten van burgerschapsvorming. Het gaat hierbij om (onderdelen van) lespakketten, aanvullend digitaal lesmateriaal, websites, handreikingen en methodiekbeschrijvingen⁸. Het is niet te verwachten dat één lespakket of leerbron alle aspecten van burgerschapsvorming zal dekken. Voor gebruikers is het van belang materialen te selecteren op basis van eigen visie en gestelde doelen. Nader onderzoek naar doel, middel en effect van het beschikbare aanbod aan leerbronnen is gewenst. Maar belangrijker nog dan lesmateriaal zijn de leefomgeving, het echte leven en de reflectie daarop, als leerbron voor het ontwikkelen van burgerschapscompetenties.

Samengevat:

- Selecteer leerbronnen en lesmateriaal op basis van eigen (school)visie en gestelde doelen. Handreikingen hiervoor dienen nog ontwikkeld te worden.
- Leerervaringen in ‘het echte leven’ en reflecties daarop zijn de rijkste leerbronnen.

4.7 Groeperingsvormen

Een belangrijk aspect van burgerschapsvorming is attitudevorming en het ontwikkelen van sociale competenties. De relatie tussen de jongere en zijn sociale omgeving, het uitwisselen van meningen en standpunten en daarmee sociaal-communicatieve vaardigheden spelen een belangrijke rol. Om die reden is aandacht voor de groeperingsvormen van belang. Afhankelijk van doelen en activiteiten kan worden gekozen voor bepaalde groeperingsvormen:

- het werken in tweetallen of kleine groepjes;
- klassikale activiteiten;
- vormen waarbij leerlingen uit verschillende klassen met elkaar samenwerken;
- een bewuste keuze voor zo divers mogelijk samengestelde groepen, bijvoorbeeld qua niveau, leeftijd, etniciteit, sekse;
- uitwisseling en samenwerking tussen scholen.

Die samenwerking moet dan wel doelgericht zijn. Mensen, ook jongeren, raken pas op elkaar betrokken als zij elkaar nodig hebben, elkaar regelmatig tegenkomen en elkaar aardig vinden.

- Juist bij activiteiten die passen bij burgerschapsvorming is de keuze voor bepaalde groeperingsvormen erg belangrijk. Kies daarom zorgvuldig en bewust, afhankelijk van het pedagogische doel en de activiteit.

4.8 Tijd

Er bestaan geen aanbevelingen over de hoeveelheid tijd die aan burgerschapsvorming besteed moet worden. Wel is duidelijk dat aspecten van burgerschap door de hele school-

loopbaan heen regelmatig aan de orde gesteld moeten worden, zodat er een gestage, stapsgewijze ontwikkeling van attitude, vaardigheden en kennis kan plaatsvinden. Dat kan heel goed worden vormgegeven vanuit - of in combinatie met - andere vormingsgebieden in het praktijkonderwijs, zoals sociale competenties, maatschappijoriëntatie, loopbaanoriëntatie, praktische vorming, levensbeschouwing.

Een leerplan op schoolniveau vormt de basis voor een samenhangende en consistente aanpak. De factor 'tijd voor burgerschapsvorming' wordt daarin benoemd.

Samengevat:

- Er bestaan (vooralsnog) geen aanbevelingen voor tijdsbesteding. De school bepaalt dat zelf, afhankelijk van de visie, ambitie en gestelde doelen. De school dient de gemaakte keuzes wél te verantwoorden.

4.9 Plaats

Burgerschapsvorming is niet gebonden aan plaats, noch aan een leergebied of 'vak', voor zover daarvan nog sprake is in het praktijkonderwijs.

Ervaringen opdoen met burgerschapsvorming kan plaatsvinden in het klaslokaal, maar ook in de school als gemeenschap en buiten de school. Algemeen kan worden gesteld: hoe levensechter de leeromgeving is, des te beter de ervaring beklijft.

4.10 Beoordeling

Scholen maken eigen uitwerkingen van de wet ter bevordering van actief burgerschap en sociale integratie. Daarbij wordt de visie omgezet in doelen en worden middelen ingezet om de doelen te bereiken. De stap die daarop volgt is het evalueren van doel en middelen om op basis daarvan te kunnen bepalen of de middelen goed gekozen en voldoende gebruikt zijn. Beoordeling van leeropbrengsten maakt daar deel van uit. Traditionele leerstoetstesten alléén zijn niet genoeg. Het in kaart brengen van ervaringen en bewezen 'prestaties' geeft meer inzicht in de mate waarin burgerschapsdoelen behaald worden. Bij voorkeur wordt een mix van vormen en methodieken gebruikt, die voor een groot deel ontleend zijn aan methodieken voor competentiegerichto beoordeling⁹. De vormgeving die daar beste bij past is de portfolioaanpak. In het praktijkonderwijs werken steeds meer scholen met leerlingportfolio's, naast het leerlingvolg-systeem. Leerlingen die een portfolio bijhouden, kunnen daarin bewijzen van hun burgerschapscompetenties opnemen. Op termijn zal burgerschapsvorming tevens een plaats moeten krijgen in het leerlingvolg-systeem van de school.

⁸ zie o.a. www.leermiddelenplein.nl/voortgezet_onderwijs/praktijkonderwijs; www.kennisnet/communities/praktijkonderwijs; www.praktijkonderwijs.nl; www.praktijkonderwijs.com

⁹ zie ook: "Beoordeling van competenties in het praktijkonderwijs' SLO, te verschijnen in december 2006

5. Speerpunten voor ontwikkeling

5.1 Ontwikkelingen tot nu toe

Vanuit landelijk (macro)-perspectief gezien, kende de inhoudelijke onderwijsontwikkeling in PrO in de achter ons liggende jaren (1998 - heden) verschillende fases, die in toenemende mate zijn aangestuurd vanuit het Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs:

- eerst verkenningen gericht op de overgang van 'voortgezet speciaal onderwijs' naar praktijkonderwijs,
- vervolgens twee meerjarenplannen van de Referentiegroep Praktijkonderwijs in de Steigers, waarin inhoudelijke activiteitenclusters werden vastgesteld: leer-middelen en sociale competenties, loopbaanoriëntatie en stages, toelaatbaarheid en toelating, omgevingsmanagement, management en organisatie, leerlingenzorg. Ook werd met subsidie van het ministerie van OCenW gewerkt aan ontwikkeling en invoering van leermiddelen en leerarrangementen gericht op 'aangepaste basisvorming' (Nederlandse taal, rekenen/wiskunde; ICT; cultuur&maatschappij; praktijk&loopbaan).

Daarnaast is en wordt middels landelijke projecten hard gewerkt aan 'versterking van de praktische vorming' en competentiegerichte werken (Praktijknet, work@work).

In de periode 2000 - 2006 is veel subsidie uit het Europees Sociaal Fonds gevloeid naar een aantal scholen voor Praktijkonderwijs, waarmee vooral de aansluiting op en de toeleiding naar de regionale arbeidsmarkt diende te worden verbeterd.

Op dit moment heeft de praktische vorming en de aansluiting tussen school, regionale arbeidsmarkt en/of vervolgopleidingen een hoge prioriteit binnen (de landelijke regie op) het Praktijkonderwijs.

5.2 Vragen

Het praktijkonderwijs moet aandacht krijgen voor burgerschapsvorming. De vraag bij het formuleren van speerpunten voor ontwikkeling is dan ook: Op welke wijze kan de aandacht op vormgeving van burgerschapsvorming in scholen voor praktijkonderwijs worden gericht? Welke middelen of instrumenten zijn daarvoor geschikt en bruikbaar?

Het voorlopig antwoord luidt: De aandacht kan gericht worden door bespreken en valideren van de gemaakte inhoudelijke keuzes, door het veld breed te informeren en door goede voorbeelden aan te dragen.

Maar vooral moet burgerschapsvorming hanteerbaar worden gemaakt voor scholen en leerkrachten. Om dit te bereiken, kan worden gewerkt aan de hierna volgende speerpunten.

5.3 Speerpunten

speerpunt 1. leerbronnen, aanvullend (voorbeeld)lesmateriaal

- alle voor PrO relevante leerbronnen analyseren op 'burgerschapshalte'; witte vlekken aanwijzen; voorstellen doen voor aanvullingen;
- enkele van deze voorstellen uitwerken in concrete (les)voorbeelden;
- daarbij o.a. gebruik maken van toegankelijke en flexibele media.

speerpunt 2. methodiekwontwikkeling voor gespreksvormen

Bij burgerschapsvorming is het oefenen van gespreksvormen zoals dialoog, discussie en/of debat heel essentieel. Bij burgerschapsvorming zullen daarbij dan ook controversiële onderwerpen aan de orde komen. Voor leerkrachten van de verbaal minder sterke leerlingen in het praktijkonderwijs is dit een grote uitdaging. Er is vraag naar didactische steun en naar goede voorbeelden (veldaanvraag 2007).

Redenerend vanuit het algemene (basis)programma van het praktijkonderwijs, lijkt het domein democratie in de onderbouw onderbelicht te blijven. Om hiervoor meer aandacht te vragen, kan worden gedacht aan methodiekwontwikkeling m.b.t. gespreksvormen: dialoog, discussie en debat over actuele onderwerpen die gerelateerd zijn aan democratisch burgerschap.

Voor scholen is het stimulerend om van elkaar te leren hoe dit kan worden aangepakt in de klas. Een middel daartoe zijn schriftelijke of audiovisuele beschrijvingen van 'good practices'.

speerpunt 3. leren omgaan met democratische spelregels

Opsporen en beschikbaar stellen van 'good practices' rondom democratisch schoolburgerschap. Wat doen scholen om dit ook in fase 1, met jonge leerlingen, vorm te geven en hoe werkt het? Geven ze het een plek in het programma? In de schoolorganisatie? Waarover mogen leerlingen wel/niet meebeslissen?

(Hoe) functioneert bijvoorbeeld een leerlingenraad op scholen voor Praktijkonderwijs?

speerpunt 4. conflicthantering

Op een vreedzame manier leren omgaan met conflicten of belangentegenstellingen is basaal voor een democratische levenshouding.

Er blijken goede voorbeelden beschikbaar te zijn van scholen die hier systematisch werk van maken, bijvoorbeeld d.m.v. mediation.

(Hoe) werkt mediation op scholen voor Praktijkonderwijs? Wat zijn de mogelijkheden en de valkuilen?

speerpunt 5. participatie, maatschappelijke stages

Het praktijkonderwijs is gericht op voorbereiding van leerlingen op een plek op de arbeidsmarkt en op het zo zelfstandig mogelijk functioneren als burger. Sociale en economische participatie is als het ware de kern van praktijkonderwijs.

Scholen kunnen ervoor kiezen om dit nog te versterken, bijvoorbeeld door middel van maatschappelijke stages. Er is nog niet veel zicht op ervaringen met maatschappelijke stages in het praktijkonderwijs. Enkele scholen zijn ermee gestart of treffen voorbereidingen.

Ook hierbij kunnen andere scholen hun voordeel doen met ervaringen van deze 'pioniers'.

Speerpunt is dan het opsporen en beschikbaar stellen van 'good practices' rondom maatschappelijke stages in het praktijkonderwijs. Met welk doel wordt maatschappelijke stage ingezet? Is het voor leerlingen vrijwillig of verplicht? Hoe wordt het georganiseerd?

Welke randvoorwaarden zijn op schoolniveau nodig?

Bijlage A: Voorstel “Kader voor leerlijn burgerschap praktijkonderwijs”

Fase 1 (onderbouw, gemiddelde leeftijd 12 tot ca. 14 jaar)

Typering leerinhouden en -ervaringen in deze fase(s):

- Opdoen van basis kennis, basis vaardigheden en -houdingen
- brede persoonlijke vorming en oriëntatie op maatschappij en cultuur
- competenties voor **burgerschap** en wonen/vrije tijd (zelfredzaamheid)
- brede praktische vorming en loopbaanoriënterende activiteiten

Leerervaringen	Binnenschools	Houdingen/ Attitude	Leerinhouden	Kennis			
<ul style="list-style-type: none"> • programma sociale en comm. vaardigheden (sociale competenties) • bespreken van manieren om conflicten op te lossen; • samen klasseregels opstellen; • Klassenvertegenwoordiger kiezen; • deelname leerlingenvoedraad • bijdragen aan schoolkrant • lezen PrO-krant in de klas • (groeps)discussie en debat over actuele onderwerpen (m.b.t. democratie) in Nederland en de wereld 	<p>Respect voor (en willen naleven van)</p> <ul style="list-style-type: none"> - democratische spelregels - kernwaarden: gelijke behandeling, tolerantie, vrijheid van meningsuiting <p>Betrokkenheid en medeverantwoordelijkheid :</p> <ul style="list-style-type: none"> - de eigen groep en de school 	<p>Hanteren van democratische spelregels</p> <ul style="list-style-type: none"> -in de klas en op school <p>meningsvorming</p> <ul style="list-style-type: none"> eigen standpunt bepalen en verwoorden; eigen standpunt kunnen bijstellen op basis van argumenten; eigen mening durven geven; open staan voor meningen van anderen <p>conflicthantering</p> <ul style="list-style-type: none"> kunnen omgaan met kritiek; kritiek kunnen geven op een gepaste manier. oplossingsgericht denken en handelen (bijv. bij conflicten) <p>informatieverwerking</p> <ul style="list-style-type: none"> informatie (vanuit verschillende media) verwerken en beoordelen; internet (veilig) gebruiken voor informatie; 	<p>Democratische procedures op school:</p> <ul style="list-style-type: none"> • hoe werkt democratie in de praktijk, in de klas en op school • besluitvorming bij het opstellen en handhaven van regels en normen op school <p>Kernwaarden democratie</p> <ul style="list-style-type: none"> • vrijheid van meningsuiting • gelijkheidsbeginsel • tolerantie <p>Omgaan met media</p> <ul style="list-style-type: none"> • de rol van media in de democratische samenleving 	<p>Buitenschools</p> <ul style="list-style-type: none"> • lezen krant • volgen jeugdjournaal • benutten informatiebronnen op internet (veiligheid!) • kiezen uit aanbod van media 	<ul style="list-style-type: none"> • Meedoen aan activiteiten gericht op het versterken van de schoolgemeenschap (feest, kamp.etc.,) • meewerken aan (school)actie ter ondersteuning van een goed doel 	<ul style="list-style-type: none"> • bereidheid tot initiatief nemen (bijv. bij invulling vrije tijd etc.) • Verantwoordelijkheid nemen binnen de school en in de openbare ruimte (orde, 	<p>Participatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • verkenning mogelijkheden om deel te nemen aan club of vereniging (sport, ontspanning) • (maatschappelijke) stage bij mensen of instellingen in de buurt van de school;
			<p>Sociaal-culturele participatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • kennis van mogelijkheden voor sport, ontspanning en cultuur in de eigen woon- en leefomgeving ("culturele kaart") • Normen en omgangsvormen in de publieke ruimte 				
			<p>Sociaal-culturele participatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • verkennen van mogelijkheden voor invulling vrije tijd; • meedoen aan school / klas-senactiviteit • Invloed uitoefenen op besluitvorming op school (met leer- 				

('stadsetikette')

- Bestaan en werking web-communities;
- veiligheid en omgangsvormen in de virtuele ruimte (veilig internetten);
- inzicht in de gevolgen van 'asociaal gedrag' in de openbare (fysieke en virtuele) ruimte;

Veiligheid en handhaving

- inzicht in rol en taken van (wijk)politie

Economische participatie

- consumentenorganisaties als informatiebron
- rol als consument (rechten en plichten)

lingen uit meerdere groepen)

- omgaan met elkaar, elkaar aanspreken)
- Verantwoordelijkheid willen nemen voor gedrag in de openbare ruimte

- gedragsregels in de openbare ruimte naleven

- als consument kritisch

- en bewust kunnen kiezen;
- meewegen van factoren als nut, duurzaamheid, kwaliteit, prijs, betaalbaarheid

- Verantwoordelijkheid willen nemen als consument

- aspect van leefbaarheid rondom de school aan de orde stellen
- acties ter verbetering van de buurt / school;
- internet gebruiken voor discussie (webcommunities)

Cultuur

- (her)kennen van uitingen van de eigen cultuur;

Pluriformiteit

- begrip multiculturele samenleving;
- vormen van jongerencultuur

Geestelijke stromingen

- belangrijke kenmerken van verschillende godsdiensten herkennen
 - religieuze voorschriften
 - Symboliek en rituelen
- Herkennen uitingen cultuur en religie in straatbeeld
- Verplaatsen in de ander / perspectiefwisseling
 - Rekening houden met opvattingen van anderen
 - Herkennen discriminatie en uitsluiting
 - Omgaan met vrijheden en beperkingen
 - Zelf onderscheid maken tussen goed en slecht en dit vergelijken met wat gangbaar is in de samenleving;

(realistisch) Zelfbeeld

- Zelfwaardering
- Respect voor elkaars (culturele of levensbeschouwelijke) achtergrond;
- Gelijkwaardigheid

- project of thema over samenleven in de multiculturele maatschappij
- project of thema over geestelijke stromingen

Kennis maken met geloofsuitingen van andere mensen/groepen (bijv. bij leeftijdsgenoten thuis)

- Bijwonen religieus ritueel en/of bezoek gebedshuizen
- bezoek van plekken in de eigen omgeving met symbolische betekenis

Fase 2 MIDDENBOUW
(gemiddelde leeftijd
ca. 14 tot 16 jaar)

Typing leer- en werkervaringen in deze fase(s):

- vervolg brede persoonlijke vorming, maatschappelijke oriëntatie en **burgerschapsvorming**
- praktische vorming met nadruk op algemene competenties voor arbeid, oriëntatie op sectoren
- arbeidstraining en/of (school)interne stages
- en/of oriënterende externe stage

Leerinhouden	Vaardigheden	Houdingen/ Attitude	Leerervaringen
<p>Kennis</p> <p>kernwaarden van democratie in Nederland</p> <ul style="list-style-type: none"> • Nederland als democratische rechtsstaat • machtscheiding; • scheiding van staat en religie; • gelijkheidsbeginsel, vrijheidsrechten van burgers, <p>Democratische procedures</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tweede Kamer; • democratische besluitvorming in het parlement <p>Politiek stelsel</p> <ul style="list-style-type: none"> • politieke partijen • landsbestuur en gemeentebestuur • politieke participatie van burgers 	<p>informatieverwerking</p> <p>informatie verwerken en beoordelen;</p> <p>internet (veilig) gebruiken voor informatieverwerking en communicatie;</p> <p>meningsvorming</p> <p>mening kunnen vormen over actuele (politieke) onderwerpen; standpunt/mening kunnen verwoorden in discussie of debat; eigen standpunt kunnen bijstellen op basis van argumenten;</p> <p>hanteren van democratische procedures</p> <p>bij besluitvorming (in de eigen groep)</p> <p>conflicthantering</p> <p>actief kunnen zoeken naar oplossingen bij conflicten;</p> <p>belangen behartigen:</p> <p>verschil zien tussen eigen belangen en belangen van een groep of gemeenschap;</p>	<p>Respect en wederkerigheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • respect voor gelijkwaardigheid van alle mensen • respectvol omgaan met verschillen tussen mensen • aanvaarden van democratie en pluriformiteit in Nederland • respect voor democratisch genomen besluiten; • respect voor minderheidsstandpunten; <p>Betrokkenheid en verantwoordelijkheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • betrokkenheid bij de samenleving op het niveau van de eigen leefomgeving en wijk/gemeente 	<p>Binnenschools</p> <p>project of thema: 'democratie in Nederland'</p> <ul style="list-style-type: none"> • vertegenwoordiger kiezen voor leerlingerraad; • bespreken wat er speelt in de leerlingerraad; • gastsprekers (bijv. vanuit politiek of maatsch. Instelling) • discussie en debat over actuele onderwerpen • bijdrage leveren aan schoolkrant (of ander medium) • lezen ProO-krant <p>Buitenschools</p> <p>excursie naar gemeentebestuur</p>
Democratie			
			<p>Participatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • (mede) organiseren van acties gericht op versterken van de schoolgemeenschap (bijv. kamp, viering, feest) • school- of buurtactie houden om iets voor elkaar te krijgen, of een probleem op te lossen

- kennis van mogelijkheden voor maatschappelijke activiteiten (ideële organisaties, vrijwilligerswerk e.d.)

economische participatie

- inzicht in relatie tussen eigen inkomsten en bestedingsmogelijkheden;
- (ver)kennen levensreinen werken, zorgen, ontspannen
- (ver)kennen van eigen wensen en mogelijkheden op arbeidsmarkt en/of vervolgopleidingen

- accepteert ondersteuning bij invulling vrije tijd
- benut mogelijkheden van ondersteuning;

- kan budgetteren
- overweegt aankopen in het licht van de eigen financiële situatie
- kiest producten kritisch op basis van overwegingen (duurzaamheid, milieu)
- raadpleegt bronnen

- van de samenleving (buurt, milieu, etc)
- bereidheid tot naleven regels mbt samenleven/omgaan op school, thuis en in de publieke ruimte

- gastspreker van vrijwilligers organisatie od ideële organisatie in de klas
- voorbereiding en nabespreking van (maatschappelijke) stages en/of buurtacties

- Maatschappelijke stage en/of buurtgerichte acties en/of vrijwilligerswerk

identiteit

- (her)kennen van uitingen van de eigen cultuur en andere culturen;
- (her)kennen van jongeren-culturen (stijlen);
- (her)kennen van diversiteit in de Nederlandse samenleving
- wat is migratie?
- motieven van migratie
- wat is integratie?

- kunnen omgaan met mensen uit verschillende (sub)culturen;
- kunnen reflecteren op eigen overtuiging;
- kunnen wisselen van perspectief;
- Relatie leggen tussen eigen overtuiging en gedag
- kunnen omgaan met groepsdruk;

- **Zelfwaardering**
Zelfbeeld (steeds helderder krijgen)

Respect en wederkerigheid Verdraagzaamheid

- Open staan voor ontmoeting; bereidheid zich te verplaatsen in het perspectief van anderen; bestrijding van discriminatie en/of uitsluiting

- Uitnodigen spreker met specifieke identiteit

- bezoek aan musea met aandacht voor aspecten van identiteit (bijv. lokale en nationale historie, herdenkingscentra, Anne Frank Huis)

- bezoek aan gebedshuizen van verschillende godsdiensten

5.4 Fase 3 BOVENBOUW
(gemiddelde leeftijd
16 tot max. 18 jaar)

Typering leer- en werkervaringen in deze fase:

- meerdere dagen per week externe stage in bedrijf / instelling
- brede maatschappelijke oriëntatie en **burgerschapsvorming**

Leerinhouden	Vaardigheden	Houdingen/ Attitude	Leerervaringen
<p>Kennis</p> <p>kernwaarden van democratie in Nederland</p> <ul style="list-style-type: none"> • Nederland als democratische rechtsstaat • machtscheiding; • scheiding van staat en religie; • gelijkheidsbeginsel, vrijheidsrechten van burgers, <p>Democratische procedures</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tweede Kamer; • democratische besluitvorming in het parlement <p>Politiek stelsel</p> <ul style="list-style-type: none"> • politieke partijen • landsbestuur en gemeentebestuur • politieke participatie van burgers 	<p>informatieverwerking</p> <p>informatie verwerken en beoordelen;</p> <p>internet (veilig) gebruiken voor informatieverwerking en communicatie;</p> <p>meningsvorming</p> <p>mening kunnen vormen over actuele (politieke) onderwerpen; standpunt/mening kunnen verwoorden in discussie of debat; eigen standpunt kunnen bijstellen op basis van argumenten;</p> <p>hanteren van democratische procedures</p> <p>bij besluitvorming (in de eigen groep)</p> <p>conflicthantering</p> <p>actief kunnen zoeken naar oplossingen bij conflicten;</p> <p>belangen behartigen:</p> <p>verschil zien tussen eigen belangen en belangen van een groep of gemeenschap;</p>	<p>Respect en wederkerigheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • respect voor gelijkwaardigheid van alle mensen • respectvol omgaan met verschillen tussen mensen • aanvaarden van democratie en pluriformiteit in Nederland • respect voor democratisch genomen besluiten; • respect voor minderheidsstandpunten; <p>Betrokkenheid en verantwoordelijkheid</p> <ul style="list-style-type: none"> • betrokkenheid bij de samenleving op het niveau van de eigen leefomgeving en wijk/gemeente 	<p>Binnenschools</p> <p>project of thema: 'democratie in Nederland'</p> <ul style="list-style-type: none"> • vertegenwoordiger kiezen voor leerlingerraad; • bespreken wat er speelt in de leerlingerraad; • gastsprekers (bijv. vanuit politiek of maatsch. Instelling) • discussie en debat over actuele onderwerpen • bijdrage leveren aan schoolkrant (of ander medium) • lezen ProO-krant <p>Buitenschools</p> <p>excursie naar gemeentebestuur</p>
Democratie			
			<p>Participatie</p> <ul style="list-style-type: none"> • (mede) organiseren van acties gericht op versterken van de schoolgemeenschap (bijv. kamp, viering, feest) • school- of buurtactie houden om iets voor elkaar te krijgen, of een probleem op te lossen

- kennis van mogelijkheden voor maatschappelijke activiteiten (ideële organisaties, vrijwilligerswerk e.d.)

economische participatie

- inzicht in relatie tussen eigen inkomsten en bestedingsmogelijkheden;
- (ver)kennen levensreinen werken, zorgen, ontspannen
- (ver)kennen van eigen wensen en mogelijkheden op arbeidsmarkt en/of vervolgopleidingen

- accepteert ondersteuning bij invulling vrije tijd
- benut mogelijkheden van ondersteuning;

- kan budgetteren
- overweegt aankopen in het licht van de eigen financiële situatie
- kiest producten kritisch op basis van overwegingen (duurzaamheid, milieu)
- raadpleegt bronnen

- van de samenleving (buurt, milieu, etc)
- bereidheid tot naleven regels mbt samenleven/omgaan op school, thuis en in de publieke ruimte

- gastspreker van vrijwilligers organisatie od ideële organisatie in de klas
- voorbereiding en nabespreking van (maatschappelijke) stages en/of buurtacties

- Maatschappelijke stage en/of buurtgerichte acties en/of vrijwilligerswerk

identiteit

- (her)kennen van uitingen van de eigen cultuur en andere culturen;
- (her)kennen van jongeren-culturen (stijlen);
- (her)kennen van diversiteit in de Nederlandse samenleving
- wat is migratie?
- motieven van migratie
- wat is integratie?

- kunnen omgaan met mensen uit verschillende (sub)culturen;
- kunnen reflecteren op eigen overtuiging;
- kunnen wisselen van perspectief;
- Relatie leggen tussen eigen overtuiging en gedag
- kunnen omgaan met groepsdruk;

- **Zelfwaardering**
Zelfbeeld (steeds helderder krijgen)

Respect en wederkerigheid Verdraagzaamheid

- Open staan voor ontmoeting; bereidheid zich te verplaatsen in het perspectief van anderen; bestrijding van discriminatie en/of uitsluiting

- Uitnodigen spreker met specifieke identiteit

- bezoek aan musea met aandacht voor aspecten van identiteit (bijv. lokale en nationale historie, herdenkingscentra, Anne Frank Huis)

- bezoek aan gebedshuizen van verschillende godsdiensten

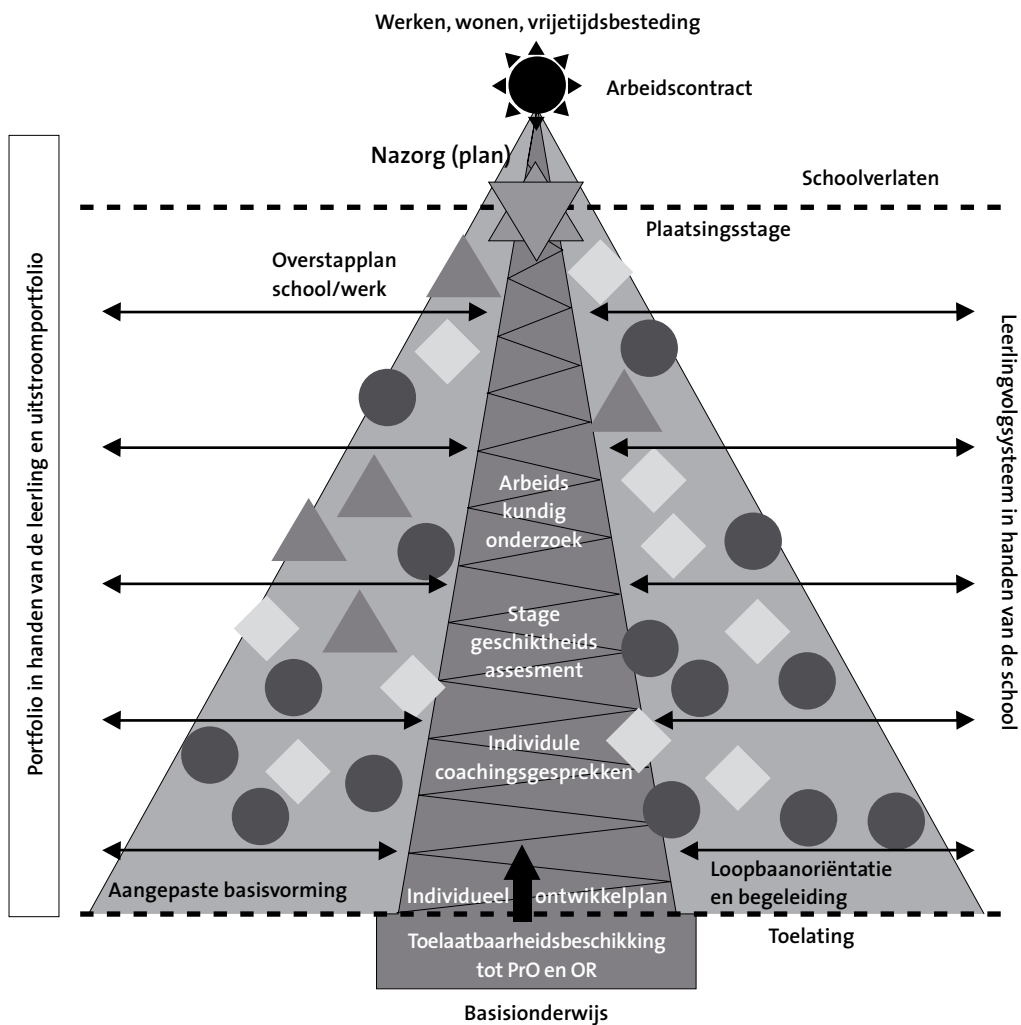
Bijlage B: Toelichting op het boommodel

Kenmerkend voor het praktijkonderwijs zijn een eigen onderwijsmodel (het boommodel, zie hieronder), het streven naar maatwerk voor iedere leerling en een didactiek van 'leren door doen en ervaren' en reflectie daarop. Scholen geven hier een invulling aan die past bij hun visie, de leerlingpopulatie en de plaatselijke mogelijkheden.

Ondanks de grote verschillen in uitwerking streven scholen ernaar hun onderwijs zo in te richten, dat het aansluit bij de fasen van ontwikkeling die leerlingen doormaken:

1. Een fase van brede persoonlijke vorming en oriëntatie (voorheen de 'aangepaste basisvorming' genoemd), waarin het aanbod ongeveer gelijk verdeeld is over algemeen vormende leergebieden (Nederlandse taal, rekenen/wiskunde, ICT vaardigheden en een vorm van maatschappelijke oriëntatie) en een brede praktische oriëntatie en kennismaking met verschillende praktische vaardigheden.
 2. Een fase waarin de leerlingen zich oriënteren op hun persoonlijke interesses, capaciteiten en mogelijkheden. In deze fase vallen ook (school)interne stages zoals keuken, kantine, schoolmagazijn, schoonmaak, facilitaire dienst etc.
 3. Een fase waarin de toeleiding naar de arbeidsmarkt centraal staat. Leerlingen lopen dan extern stage bij bedrijven of instellingen. De tijd voor externe stages neemt toe tot max. 4 dagen in de week. Aan het einde van deze fase wordt een overstapplan gemaakt van school naar werk, voor sommigen gecombineerd met vervolgopleiding.
- Het onderwijsmodel voor PrO wordt gevisualiseerd in het onderstaande 'boom model'¹⁰

¹⁰ naar: *Praktijkonderwijs, Boommodel en Individueel Ontwikkelingsplan*; in: *vmbo-reeks nr. 31, januari 2005, MesoConsult, Tilburg*

- Plaatsingsstage en overstapplan
- Externe stage en praktijkgericht onderwijs
- Lesmateriaal zoals Promotie
- Interne stage en stageondersteunende leergangen (SOL)

Kenmerkend aan het boommodel is

- **de stam:**

De stam van de boom is het Individueel Ontwikkelingsplan (IOP), het Pro-equivalent van het 'individueel handelingsplan' in het speciaal onderwijs. Het IOP wordt (idealiter) in interactie met leerling en ouders/verzorgers samengesteld en onderhouden. Een geschikte vorm daarvoor is coaching(sgesprekken), waarin de leerling reflecteert op zijn leerproces. Van daaruit worden keuzes gemaakt voor het vervolg ervan.

Afhankelijk van deze keuzes wordt bepaald welke elementen van het Basisprogramma Praktijkonderwijs en welke andere passende en aangepaste lesmaterialen, leerbronnen en individuele leerarrangementen in de boom komen te hangen. Ook de stages, zowel de interne als de externe, krijgen hier een plaats. Op twee manieren kunnen de prestaties en de groei van de leerlingen worden vastgelegd:

- de leerling zelf houdt een portfolio bij waarin hij staaltjes en bewijzen van zijn kunnen verzamelt (in het model links);
- de school houdt in een leerlingvolgsysteem de ontwikkeling van de leerling bij (in het model links).

Boom en stam spitsen zich tijdens de schoolloopbaan steeds meer toe op het uiteindelijke doel: arbeidstoeleiding en een baan.

- **de vorm van de takken:**

Aan de basis is de vorm breed en symboliseert een breed onderwijs- en vormingsaanbod. Naar boven toe wordt de vorm smaller en symboliseert een toespitsing op een bepaalde sector of branche op de arbeidsmarkt, waarvoor de leerling

Bijlage C : Overzicht over de onderwijseenheden in de leer- lijn Cultuur en maatschappij

Overzicht over de onderwijseenheden in de leerlijn Cultuur en maatschappij

Per onderwijseenheid is er een analyse gemaakt van de relatie met burgerschapsvorming. Een sterk aanwezige relatie is <vet, cursief> gemarkeerd. Een aanwezige, maar minder sterke relatie is <cursief> gemarkeerd. Een verdere uitwerking en onderbouwing zal in de toekomst nog plaatsvinden.

Thema's	deel 1	deel 2	deel 3	deel 4	deel 5
Op je gezondheid	Weet wat je eet	Gezond eten	Fit voor de stage	Voorkomen en genezen	<i>Werken en gezondheid</i>
Rondom je ruimte	Waar Woon je?	Prettig wonen	Ik ga op weg	Zelfstandig wonen	<i>Huur een huis</i>
Leuke dingen (consumeren, recreëren)	Kleren maken de mens	Hoe zie ik eruit?	Heb je een hobby?	Er op uit	<i>Vakantie in het buitenland</i>
Geldzaken	Ik betaal!	Een grote aanschaf	Rondkomen	Je verdiende loon	<i>Sociale zekerheid</i>
De maatschappij	Media 1	Media 2	De Nederlandse staat	Regels en wetten	<i>Help! Ik heb hulp nodig ...</i>

Uit dit overzicht kan worden afgelezen:

- dat er binnen de onderwijseenheden inhoudelijk vooral aandacht is voor de domeinen 'economische en sociale participatie' en 'democratie';
- dat in de onderwijseenheden in fase 1 (deel 1 en 2) de relatie met burgerschap niet sterk is;
- dat deze inhoudelijke relatie vanaf fase 2 (delen 3-5) toeneemt, omdat dat beter past bij de ontwikkelingsfase van de leerlingen.

Er zijn redenen om aan te nemen dat de thema's uit fase 2 en 3 wellicht niet intensief worden gebruikt: de thema's sluiten niet aan bij de belangstelling van de leerlingen en de onderwijstijd die beschikbaar is voor burgerschapsvorming neemt in fase 2 en 3 juist steeds meer af vanwege de stages.

Bijlage D : Bronnen

- Bron, J. *“Een basis voor burgerschap - een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs”*. SLO, Enschede, maart 2006
- Brondocument *Leren en Burgerschap*, COLO 2004
- Berlet, I., *“Maatschappij- en cultuuroriëntatie in het praktijkonderwijs - Het beste uit drie werelden”*. SLO, Enschede, januari 2003
- Berlet, I., *“Competenties van A en Z - Een aanzet tot competentiegericht praktijkonderwijs”*. SLO, Enschede, december 2003
- Blokhuis, C. en I. Berlet, *“Beoordelen van competenties in het praktijkonderwijs”*. SLO, Enschede, december 2006
- Forum, kenniscentrum voor de multiculturele samenleving, *“Gedeeld burgerschap in de multiculturele samenleving - een vernieuwde strategische visie”*. Forum, 2003
- Inspectie van het onderwijs, *“Toezicht op Burgerschap en Integratie”* september 2006
- Koolman-van Gorp, A., *“Kan een jonge kip uitgroeien tot een gans? - een onderzoek naar verwachtingen van bedrijven met betrekking tot competenties van leerlingen die het praktijkonderwijs verlaten”*. Afstudeerverslag Carmel Management Academie Hengelo, april 2005
- Koops, H. en R. Kwekkeboom, *“Goed burgerschap van mensen met een beperking”*, in *“De goede burger - tien beschouwingen over een morele categorie”*. SCP, Den Haag, december 2005
- Massop, I. en K. Hagens, *“Competenties praktijkonderwijs”*, Rijnland Advies, Wehl, mei 2005;
- “Perspectief voor het Praktijkonderwijs - de netwerkschool”*, een eenmalige gezamenlijke uitgave van de Referentiegroep Praktijkonderwijs in de Steigers en Praktijknet, december 2005
- Praktijkonderwijs, *Boommodel en Individueel Ontwikkelingsplan*; in: vmbo-reeks nr. 31, januari 2005, MesoConsult, Tilburg
- PrOmotie:
- *Cultuur en Maatschappij, Edu 'Actief, Meppel 2003*
 - *Naar je zin, levensbeschouwelijke vorming, Edu 'Actief, Meppel 2006*

Internet

www.eenvoudigcommuniceren.nl/kranten/PrOkrant

www.kennisnet/communities/praktijkonderwijs

www.praktijkonderwijs.nl

www.leermiddelenplein.nl/voortgezet_onderwijs/praktijkonderwijs

www.minocw.nl

www.onderwijsinspectie.nl

SLO

Boulevard 1945 - 3
7511 AA Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40

F 053 430 76 92

E info@slo.nl

www.slo.nl

slo